

Paksa Rudolf

EMBERKÖZPONTÚ PÁRTATLANSÁG *avagy a konzervatív Angyal Dávid élete és művei*

A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról. Szerk. Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor, Budapest, Argumentum, 2009, 252 oldal, 2900 Ft.

Szép kiállítású, keménykötéses tanulmánykötettel emlékezett meg az Argumentum Kiadó, a kötet szerzői és a megjelenés támogatói (a Nemzeti Kulturális Alap és az Oktatási Minisztérium) Angyal Dávid születésének 150. évfordulójáról. A kötetben öt szerző hat tanulmányát olvashatjuk. A tanulmányok Angyal Dávid életének egyes korszakait, illetve az életút bizonyos aspektusait elemzik. Halász Ferenc a magánembert, Fenyő István az irodalomtörténészt, R. Várkonyi Ágnes a történetírót, Ujváry Gábor a tudományszervező tudós tanárt, Schweitzer Gábor az asszimiláns zsidót, végül a királyi házitanító Angyalt állítja elénk. A kötethez Habsburg Ottó, Angyal utolsó (magán)tanítványa írt hazafias és patetikus ajánlást. A tanulmánykötet tehát pótolni igyekszik a hiányzó Angyal-biográfiát. Ennek jegyében a kötet végén Angyal bibliográfiája is olvasható – Héjjas Eszter egészítette ki Kozocsa Sándor 1937-ben megjelent gyűjtését. A kötetből azonban hiányzik a szerkesztői előszó. Így az, hogy a tanulmányok 2007-ben az MTA-n megrendezett emlékülésen hangzottak el, csak R. Várkonyi Ágnes írásának egyik jegyzetéből derül ki. Az viszont, hogy miért ezek az írások és miért ebben a sorrendben kerültek a kötetbe, vagy hogy miért nem minden előadás jelent meg – nem tudható.

A kötet középpontjában Ujváry Gábor kismonográfiának beillő tanulmánya áll. Ebben Angyal Dávid karriertörténetét ismerhetjük meg egyetemi tanulmányainak befejezésétől. A bevezetésből kiderül, hogy Angyal konzervativizmusa ortodox '67-ességet jelent, azaz Deák-, majd Tisza-pártiságot, utóbb legitimizmust.

Angyal 1878-ban fejezte be egyetemi tanulmányait, s ekkor jelent meg bölcsészdoktori disszertációja. Tanári képesítést 1880-ban – egy év boszniai katonai szolgálat után – szerzett, s az állami alkalmazás reményében, de egyúttal meggyőződésből is családnevét Engelről Angyalra magyarosította. Állami kinevezésére azonban nem került sor, így két fővárosi zsidó nagypolgári családnál lett házitanító: előbb a Kohner, majd a Brüll családnál. (Tanítványai, Kohner Adolf később a kor legtekintélyesebb magyar magánműgyűjteményét hozta létre, Brüll Alfréd pedig nagy sportmecénás lett.) Házitanítósa mellett már ekkor bekapcsolódott a tudományos közéletbe. Az 1882/83-as tanévet Kohner Adolf kíséretében a berlini egyetemen töltötte. Ujváry példaszerűen vázolja a berlini egyetem történetét és jelentőségét, majd ismerteti azokat a tanárokat, akiktől Angyal előadásokat hallgatott, sőt a berlini magyar egyesületi életre is kitér. Megjegyzésre érdemes, hogy Angyal itt, a berlini egyetemen kapott először professzionális történetészképzést, hiszen a budapesti egyetemen magyar és német irodalmat tanult.

Angyal azonban igyekezett a biztos életpályát és a házitanítóinál nagyobb presztízt kínáló állami szolgálatba lépni. Jelentős hátszéllel, Gyulai Pál támogatásával került az Egyetemi Könyvtárba. Angyal ekkor újabb asszimilációs lépést tett: katolikus hitre tért. Szerény kisegítő könyvtárosi jövedelmét a Budapesti Szemlében rendszeresen megjelenő írásainak honoráriumára egészítette ki. Családalapításra ebből még nem futhatta, ezzel is magyarázhatjuk, hogy csak 39 évesen vette feleségül a nálánál 16 évvel fiatalabb, s ugyancsak zsidó származású, ám később kikeresztelkedő Mandl Alice-t. Házasságára tehát épp akkor került sor, amikor az egyetem magántanárrá képesítette. Addig azonban még előbb majd' másfél évtizedig volt könyvtárnok, ahol a hírlap- és folyóíratrészleget vezette. Itt szerzett tapasztalatait mintaszerű sajtótörténeti forráskiadása és ehhez írt avatott bevezetője dokumentálják. Ujváry kiemeli, hogy Angyal ekkori főnöke, Szilágyi Sándor volt a Történelmi Életrajzok sorozat szerkesztője – tehát nem véletlen, hogy első történeti műve, a kitűnő Thököly-életrajz éppen e sorozatban jelent meg. Ujváry rámutat, hogy a két tekintélyes mentor (Gyulai Pál és Szilágyi Sándor) milyen meghatározóan befolyásolták pártfogoltjuk tudományos karrierjét. Ezután Angyal baráti körét ismerhetjük meg, hangsúllyal a szakmai kötelekek fontosságán.

Az 1890-es években, a közoktatás dualizmuskori expanziójának köszönhetően, megnyílt az út Angyal számára a középiskolai tanársághoz. Így került a Markó utcai reáliskolába, ahol tanártársai közt volt Alexander Bernát filozófus, a történelemtankönyv-író Mangold Lajos vagy Beke Manó matematikus. Angyal itt is folytatta a tudományos munkát: ekkor írta a tíz-kötetes millenniumi történet hatodik kötetét. S ugyanekkor szerezte egyetemi magántanári képesítését is 1896-ban, s ezután rendszeresen adott órákat az egyetemen. Ezután átkerült a jobb nevű, mai Madách Imre Gimnáziumba. Ujváry – Angyal tanítványainak visszaemlékezéseit vizsgálva – részletesen elemzi e közeget. (Angyal tanítványai között volt Hóman Bálint, Benedek Marcell vagy Darányi Kálmán – és a sort hosszan lehetne folytatni.) Ujváry külön kiemeli Hómanhoz való viszonyát, mert az Angyal tudósi pártatlanságát mutatja: 1943-ban annak ellenére támogatta Hóman tudományos jutalmazását Szekfűvel szemben, hogy politikailag előbbtől elhidegült, míg utóbbival lényegében egy táborba tartozott. A 20. század elején Angyal pályafutása elérte zenitjét: az Akadémia levelező taggá választotta (1902), 1909-ben pedig – 51 éves korában – az egyetem nyilvános rendes tanárává nevezték ki. Angyal számára ezzel háromévtizedes mellőzöttsége ért véget. Ujváry rámutat, hogy még ekkor is csak az irodalomtörténész Beöthy Zsolt és egykori diákjainak miniszteriumi kapcsolatai révén kapta meg az egyetemi katedrát.

Professzori pályafutása három fejezetre tagolódik. Az első az őszirózsás forradalomig terjedő időszakot, a második a forradalmak idejét, a harmadik az 1929-es nyugdíjazásáig tartó éveket jelenti. Angyal kezdetben jól ismert kutatási témáit (Thököly Imre életét, a 17. század első felének történetét és Erdély diplomáciai kapcsolatait) tanította. S közben igyekezett tanítványai karrierjét is egyengetni. Ujváry kitér a tehetséges tanítvánnyal, Szekfű Gyulával való kapcsolatra.¹ De azt is bemutatja, hogy a kinevezés milyen társadalmi és gaz-

¹ Hadd hívjuk fel a figyelmet Schöpflin Aladárnak *A Szekfű-ügy* cím alatt a Nyugatban megjelent, s Ujváry által találóan idézett soraira (130), melyek az ész nélkül lobogó honszerelemről szólnak maró gúnnyal.

dasági státusemelkedést jelentett, sőt áttekintést kapunk a korabeli történészképzésről is. Csak sajnálhatjuk, hogy az 1910-es évekről szólva a szerző inkább csak felsorol, s nem olvashatjuk a máshol megszokott tömör jellemzéseit például a Tanárképző Intézetéről vagy a Történeti Szemináriumról. Megismerhetjük azonban Angyalnak a világháborúval kapcsolatos reális helyzetértékeléseit, majd a béke delegációt érvekké ellátó munkásságát. A jelen iránti érzékenységet mutatja, hogy a diplomáciai iratok alapján már a háború kezdetétől tartott előadásokat a háborús felelősségről – mégpedig történészi távolságtartással.² Angyal a forradalmak évében lett a bölcsészkar dékánja. Kifogásolta az egyetemi autonómia elleni támadásokat: a miniszteri tanárkinevezéseket, amiért is leváltották. A tanácsköztársaság idején pedig menekülni kényszerült, nehogy összetéveszhék Angyal Pál jogászprofesszorral. A tanácsköztársaság bukása után – a jogfolytonosság visszaállítása jegyében – Angyalt ismét a bölcsészkar dékánjává választották. Az egyetemen tapasztalt zsidóellenesség okait és a numerus clausus mögött megbúvó indulatokat is megértette, de az egyes személyekkel szembeni atrocitásokat nem tolerálta. Ennek kapcsán Ujváry részletesen elemzi Angyal zsidó identitását (144). Dékánként – ha nem is lelkesen, de – részt vett az egyetemi igazolási eljárásokban, amelyek keretében a tanácsköztársaság idején szerepet vállalt tanárokat eltávolították az egyetemről. Meghirdetett órái alapján érdeklődése ekkor a reformkor és Széchenyi István felé fordult, 1925-ben viszont áthelyezték az egyetemes történet professzorává. Miniszteri kegyként az ekkor bevezetett nyugdíjkorhatárnál egy évvel tovább taníthatott, így 1929-ben, 71 évesen nyugdíjazták.

Ekkor keresték meg legitimista körökből a lojális Angyalt, hogy vállalja el az ifjú Habsburg Ottó felkészítését az érettségire. Ujváry a Habsburg Ottóval készült interjúkat áttekintve kiemeli, hogy azokban mindössze egyetlen alkalommal kerül elő Angyal neve, amikor arra az egyik interjúkészítő külön rákérdez. A válaszok azonban ekkor is udvariasan semmitmondóak. Angyal visszaemlékezéseiben azonban hosszan részletezte a kapcsolatot. Mindeközben pedig 1929-től a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatói tisztét is betöltötte. Ujváry tanulmányának utolsó fejezete a bécsi évek részletes ismertetése. Itt az érezhetően „hazai terepen mozgó” Ujváry külön kitér Angyal és Hóman viszonyának részletes elemzésére. Ebből kiderül, hogy Hóman és Angyal szívélyes barátsága 1938 táján – a zsidótörvényekkel szoros összefüggésben – kezdett megromlani. A részletgazdag életrajz Angyal saját zsidóságához való viszonyának rövid áttekintésével zárul. Ujváry kijelenti, hogy zsidó származású katolikusként egészen 1938-ig Angyalnak nem okozott identitásválságot származása – még a tanácsköztársaság utáni antiszemita hullám idején sem. 1943-ban készült visszaemlékezésében azonban a kiindulási alap éppen az az identitásválság, amit az okozott az asszimilálódott katolikus Angyalnak, hogy a zsidótörvények értelmében újra „zsidóvá tették”. Ez pedig beárnyékolta utolsó éveit. Ujváry úgy összegez, hogy a Monarchia bukása után Angyal politikai nézetei korszerűtlenné váltak,³ azonban példaértékű tudományos teljesítményt nyújtott, s emberi habitusa is követésre méltó.

² Itt a figyelmes olvasó még Ujváry történészi ars poeticájába is bepillantást nyerhet (133).

³ Itt egy rövid megjegyzés erejéig a szerző ugyancsak elárulja saját szimpátiáját (190).

Angyal irodalmárként való pályakezdéséről Fenyő Istvántól olvashatunk. E műves esszé – pontos forráskezelésével, bravúros környezet- és jellemrajzaival, élvezetes stílusával – a magyar értekező próza háború előtti aranykorához méltó. Az írás a gimnáziumi környezet ismertetésével indul: előbb a tanári kar, majd a diáktársak (különösen Riedl) kerül górcső alá. Ezután az első szárnypróbálgatásokat elemzi Fenyő, rámutatva az irodalmár Angyal erényeire: alaposágára, tényiszteletére és a részletek iránti fogékonyságára. Megismerkedhetünk még a Budapesti Szemléhez kötődő ifjú triással: az Angyal Dávid – Riedl Frigyes – Péterfy Jenő „trifoliummal”. Abban nem értünk egyet a szerzővel, hogy Hóman Bálintot „nácivá váló kultuszminiszter”-nek aposztrofálja. Hóman megítélésében láthatóan a kötet szerzői sem egységesek. Ujváry fent ismertetett tanulmánya részletesen kitér Angyal és Hóman kapcsolatára, s úgy tűnik, Hómant nem tekinti nácinak avagy fasisztának, ahogy azt Fenyő vagy Halász Ferenc teszik. A recenzens Ujváry Gábor álláspontját osztja. Úgy gondolom, hogy a Hóman-jelenség megértéséhez érdemes bevezetni a „németbarát, de nem nácibarát” kategóriát, amelybe Hóman azért kerülhetett, mert történeti ismeretei alapján mélységesen hitt a német–magyar sorsközösségben.⁴ Fenyő esszéjének harmadik fejezetében az említett trifoliumról és a „brisztlik”-ről (a Bristol kávéház asztaltársaságáról) olvashatunk. Hadd emeljük ki Fenyő zseniális idézeteit, amelyek segítségével a másról mondott véleménnyel jellemzi a véleményezőt. A negyedik fejezetben Angyal pályamódosításáról olvashatunk. Fenyő nemcsak az irodalomtörténészből történészé válás lehetőségeit veszi számba, de azt is vizsgálja, hogy mi indította Angyalt arra, hogy éljen e lehetőséggel. A szerző úgy látja, hogy a trifolium a Beöthy Zsolt névvel fémjelezhető korszellemtől oly mértékben eltérő irodalomfelfogást képviselt, hogy Péterfy inkább asztalfiókban hagyta vitacikkét, Angyal pályát módosított, Riedl pedig behódolt a korszellemnek. Mindehhez Fenyő azt is hozzáteszi, hogy a tehetséges Péterfy és Riedl mellett a fantáziátlanabb és a kevesebb filozófiai és esztétikai fogékonysággal bíró Angyal csak másodvonalbeli mesterember lehetett volna – amit maga is érezhetett. Azonban a pályamódosítás közel sem volt végleges: szövegkritikai kiadásai (Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Szalárdi János vagy épp Péterfy Jenő írásaié) és sajtótörténeti forráskiadása ugyanis megkerülhetetlenek. Fenyő arra jut, hogy Angyal nem akart véglegesen elszakadni az irodalomtól, s így lett végül a politikai eszmetörténet művelője. Hadd jegyezzük meg azonban, hogy nem minden irodalomtörténész osztja Fenyő álláspontját a pályamódosítás okairól, amelyeket egyébként a kötet más tanulmányaiban (például R. Várkonyi Ágnesében) olvasható tényezők is kiegészítenek. Fenyő részletesen ír Angyal Széchenyihez való rendszeres visszatéréséről is, melyből jól látszik, hogy Angyal mekkora hatással volt Szekfüre (konkrétan a *Három nemzedék* Széchenyi-képére). Fenyő rámutat, hogy Angyal miként lett Széchenyi-konzervatívból Tisza (István)-konzervatív. Írásának végén megtudjuk, hogy Angyal az irodalomtól lényegében az általa nem méltányolt és nem is értett Nyugat térhódításával szakadt el.

⁴ Természetesen tudjuk, hogy Hómant már a kortársak egy része is nemzetiszocialistának tartotta. Fenyő István egykori alma materében, az Eötvös Collegiumban a szarkazmusra hajlamos collegista közösség Hómant „Nyilas Pufinak” csúfolta. Akkori álláspontjukat egyébként mára többen revideálták.

Fenyő írását R. Várkonyi Ágnes tanulmánya követi. R. Várkonyinak a „magyar pozitivizmusról” írt kétkötetes monográfiája közismert. Jelen tanulmánya pedig ezen munka kéziratban maradt harmadik kötetének jegyzetei alapján készült. Bevezetőjében felidézi Angyal méltatóit és eredményei máig tartó időtállóságát. Ezután részletes elemzést olvashatunk a történeti pályakezdésről: előbb Thaly Ocskay-könyvéről írt bátor kritikájáról, majd Angyal első önálló történeti írásáról, a bravúros Thököly-életrajzról. R. Várkonyi rámutat, hogy az Ocskay-kritika alapállása még irodalmár-kritikusi és nem történeti. Hangsúlyozza, hogy e recenzió sikere volt az, ami a történeti pályára terelte. Ezután a Thököly-életrajzot részletesen elemezve kimutatja módszertani felkészültségét és tudományos eredményeit. A szerző külön kiemeli Angyal diplomácia (egészen pontosan a nemzetközi kapcsolatok) iránti fogékonyságát (ami a recenzens szerint minden bizonnyal a berlini egyetem hatása), és remekbeszabott portréit. A millenniumi tízkötetesbe írt munkájában ugyanezen erényeket fedezi fel a szerző, kiegészítve a széleskörű társadalomtörténeti érdeklődéssel, mely a mindennapi élet bemutatásához is elvezette Angyalt. A tanulmány második fejezetében Angyal „történetírói mentalitását” vizsgálja R. Várkonyi. A berlini egyetemen töltött évekről azonban csak néhány szót ír. Angyal fontos erényének tekinti, hogy távol áll tőle az általánosítás, így az olyan össze-mosás is, mint amit a „Habsburgok politikája” típusú fogalomhasználat eredményez. Utóbbi hibát már csak azért sem követi el Angyal, mert mindig a cselekvő embert vizsgálja. Ezután *A pozitivizmus harmadik korszaka* című fejezetben Angyal történeti ars poeticája nyomába ered a szerző. Megtudjuk, hogy Angyal, a portrék mestere példaképeinek a Ranke-hatásokat mutató Szalay Lászlót és Károlyi Árpádot tekintette. Ezután R. Várkonyi nem kis meglepetésünkre megállapítja, hogy „Angyal Dávid történetírása a pozitivizmus Taine nevével fémjelzett irányzatához állt egyértelműen közel” (83). R. Várkonyi kiemeli, hogy ez a Taine-féle pozitivizmus nem keverendő össze Comte pozitivizmusával. Tanulmánya utolsó fejezetében erre építve tesz kísérletet annak a rejtélynek a megoldására, miként magyarázható az, hogy jó viszonyuk és állandó kapcsolatuk ellenére Szekfű a *Száműzött Rákóczi*ban – és később – nem hivatkozik súlyához méltóan Angyal ezirányú kutatásaira. R. Várkonyi felvázolva Angyalnak és Szekfűnek a Thaly „hiperkurucos lelkesedésével” (91) szembehelyezkedő álláspontját, különösen súlyos kérdésnek tartja, hogy miért nem kapta meg Szekfűtől Angyal a munkásságának kijáró méltatást és hivatkozást. Megkérdőjelezhetetlen bizonyossággal, félmondatban veti el Gergely András nemrégiben publikált azon nézetét, miszerint az ok Szekfű kitűnő taktikai érzéke lenne. R. Várkonyi úgy látja, hogy Szekfű és Angyal között történetfilozófiai szakadék húzódott, s a „szellemtörténész Szekfű” nem akart utalni a „pozitivistá Angyal” érdemeire, amire válaszként Angyal sem említette meg 1935-ben írt Rákóczi-eszszéjében Szekfű monográfiáját. Meglátásom szerint azonban R. Várkonyi elemzése eltúloz, sőt visszavetít egy későbbi ellentétet. Nem kétséges, hogy Szekfűék nemzedéke az új megközelítés, a szellemtörténet nevében követelt magának helyet a nap alatt. De ez az 1910-es évek elején még nem lehet önmagában elégséges magyarázat. A recenzens szerint az is kétséges, hogy a történész mesterséget elsőként a német historizmus második generációjától (többek közt Droysentől) tanuló Angyal, aki példaképeiben Ranke-követőket

tisztelt, maga pedig a portrék mestereként az egyén választási szabadságát hangsúlyozta, miként tekinthető a biográfiai determinizmust valló Taine követőjének. De az is kétséges, hogy Szekfű valóban a szellemtörténet képviselője lett volna ekkor (vagy akár később) – noha tény, hogy nemsokára fennhangon hirdette ezt magáról.⁵ A recenzióban felmerül: abban a „rejtélyes” kérdésben, hogy Szekfű miért nem hivatkozik Angyal Rákóczi-val kapcsolatos publikációira, nem elégséges-e annak a kézenfekvő magyarázatnak a feltételezése, hogy Szekfű annyira magáénak érezte mestere, Angyal nézeteit, hogy azokra éppen ezért nem hivatkozott? Azt pedig, hogy Angyal Rákóczi-esszéjében nem hivatkozott Szekfű könyvére, nem egy Angyal tudományos habitusától amúgy is idegen kicsinyes bosszúként értelmeznénk, hanem sokkal inkább Angyalnak a *Száműzött Rákóczi*-ról alkotott lesújtó véleményét látjuk ebben.

A kötet végén Schweitzer Gábor gyűjti össze mindazt, ami Angyal Dávid utolsó, Habsburg Ottó mellett végzett magántanári tevékenységéről tudható. Mindezt az Angyal és Károlyi Árpád közti levelezés feltárása teszi lehetővé. A kétségkívül érdekes témát vizsgáló írásban – ha átverekedjük magunkat az első néhány oldal zavaró nyelvhelyességi hibáin – Schweitzer sokat idéz és mesél, de sajnos nem kérdez, és elmarad az elemzés is: nem derülnek ki a poénok (például lásd 208–209), sem pedig a szereplők viselkedésének okai. A rövidke írás inkább csak felkelti az olvasó érdeklődését, de nem elégíti ki azt. Hiányzik annak vizsgálata, hogy Angyal és Habsburg Ottó viszonyából milyen következés adódik a két szereplőre nézve. Jellemző módon a tanulmány Habsburg Ottónak az Angyalról mondott elemzetlen idézetével zárul – ezzel egyébként keretbe foglalva a kötetet, amely Habsburg Ottó ajánlásával kezdődik.

A fennmaradó két tanulmány azonban nem illeszkedik a kötet eddigiekből kirajzoló koncepciójába. Schweitzer Gábor másik, hosszabb tanulmányában Marczali Henrik és Angyal Dávid visszaemlékezéseit hasonlítja össze – mégpedig az azokban megjelenő zsidó identitás szempontjából. Noha a kötet többi tanulmánya mellé jobban illeszkedett volna egy „Angyal Dávid zsidósága” vagy még inkább egy „Angyal Dávid vallásossága” témájú írás, a választott „összehasonlító zsidó emlékezetkutatás” kétségkívül izgalmas lehetőségeket rejt. (Technikai részlet, hogy a sok idézetet használó szerző időnként jegyzetben közli, időnként pedig az idézetbe szúrja be megjegyzéseit – jobb lett volna egységesen. Ugyancsak problematikus a sok idézőjel-használat – nem egyértelmű ugyanis, hogy a szerző mikor idéz, illetve mikor teszi idézőjelek közé saját szavait. Különösen a 204. oldalon érthetetlen, hogy miért csak szófordulatokat idéz a szerző.) A tanulmány első fejezete a két visszaemlékezés születésének körülményeit ismerteti: Marczali 1929–31 között publikálta visszaemlékezéseit a Nyugatban, ezzel szemben Angyal 1943 nyarán írta memoárját az asztalfióknak. A recenzió már itt súlyos módszertani kétséget érez, hogy két ennyire különböző élethelyzetben készült visszaemlékezés összevetése vajon milyen eredményt hozhat. A második fejezet a két tudós látszólagos

⁵ Meglátásunk szerint mind Angyal, mind Szekfű alapvetően eklektikus történetíró. Mint ahogy a magyar történetírás legnagyobb tehetségei többnyire egyáltalán nem sorolhatók be egy-egy nyugati történetírói iskola kizárólagos követőjének. Szekfű esetében bizonyító erejű *A magyar börtörmelő lelki alkata*, amely bár magát a szellemtörténet meghonosítójaként aposztrofálja, a mű maga egyáltalán nem szellemtörténeti írás.

hasonlóságait (zsidó származás, névváltoztatás, az életút kezdete és vége nagyjából egybeesik) és különbözőségeit (Marczali a földrajztudomány, Angyal az irodalomtudomány felől érkezett, illetve Marczali előbb érte el kinevezéseit) veti össze. Ezután a két történész zsidó identitását vizsgálja Schweitzer. (Különösen érdekes az a rész, amikor Angyal a visszaemlékezéseiben Shakespeare Shylockjáról beszél, kiemelve, hogy Shylock nem a zsidóság megtestesítője, hanem a pénzimádó emberé.⁶ Angyal e két dolog összekeverésében az antiszemitizmus egyik okát véli felfedezni.) Schweitzer tényként kezeli a kortársak azon vélekedését, hogy valamiféle állami antiszemitizmus nyilvánult meg abban, hogy az állami állásokra nem alkalmaztak zsidókat vagy zsidó származásúakat. A recenszens szerint azonban a tények ilyenén értelmezése legalábbis problematikus. Én afelel hajlok, hogy a zsidók és zsidó származásúak nem az „állam antiszemitizmusa” (mit is jelentene ez? volt valami soha ki nem mondott irányelv az alkalmazásoknál?) a magyarázat, hanem a protekció. Úgy látom, hogy a zsidóság hithű vagy asszimiláns tagjai azért nem kaptak állami hivatalt, mert nem rendelkeztek olyan rokonsággal és baráti körrel, akik belülről támogathatták volna pályázatukat. Éppenséggel Angyal életútja is jól mutatja, hogy az állami állások mennyire protekciós alapon lettek kiosztva. Véleményünk szerint nem érdemes ott antiszemitizmust keresni, ahol egészen egyszerűen csak az öszszeköttetések hiányoztak. Különös, hogy Schweitzer szerint Angyal elvetette a sulykot akkor, amikor az egyik érdekből katolizáló tanártársát kritizálta; ezzel szemben a katolizálásra rákérdező kislányát pofon ütő Marczali tette csupán „érdekes adalék” (200). Némiképp túlzásnak – de legalábbis bizonyításra szorulóknak – érzem azt is, hogy a Millenniumi Magyar Történetet valóban a „köznyelv” nevezte-e „szombati füzetek”-nek? Schweitzer azon mondata pedig, hogy „A »zsidó« ebben az összefüggésben már semmiképpen sem vallási hovatartozást, hanem származást – vallási hovatartozástól független etnikai kötődést – sugall, ami kétségekívül ellentétben állt a hivatalosan még domináns szabadelvű felfogással” (201) csak úgy értelmezhető számomra, hogy a szerző az antiszemitizmus történeti fejlődésének egy olyan sémájához ragaszkodik, amellyel a konkrét tények szembenállnak. Én arra következtetnék, hogy ekkor is volt olyan vonulata is az antiszemitizmusnak, ami később jóval általánosabbá vált. Ugyancsak sémái rabjának látom Schweitzert, amikor a forradalmak utáni igazoló eljárásokat nem tudja értelmezni. Noha láthatóan arról van szó, hogy a forradalmak idején is aktív (és zsidó vallású) Marczalit az igazoló eljárások során kényszernyugdíjazta az ellenforradalmi hevíület, míg a forradalmak által üldözött asszimilált Angyal az ellenforradalom első évében minden gond nélkül lehetett a bölcsészkar dékánja. Schweitzer olyan mondatai pedig, mint az Angyal „önnön zsidóságához az antiszemitizmus felerősödésének időszakában sem került közelebb” (202) – ugyancsak arról árulkodnak, hogy a szerző nem hiszi el vagy nem tudja megérteni, hogy Angyal magát nem hogy zsidónak, de még asszimilánsnak sem tartotta, hanem valóban keresztény magyarként tekintett önmagára (ahogyan azt egyébként a 196. oldalon Schweitzer idézi is Angyal egyik leveléből). Min-

⁶ Itt érdemes felhívni a figyelmet Németh László ugyanekkor mondott Shylock-metáforájára. Az e metafora értelmezésének tanulmányt szentelő Lengyel András maga is arra jut, hogy Németh metaforája ugyan csak nem vonatkozik az egész zsidóságra, így az nem antiszemita kiszólás.

den rosszindulat nélkül, de azt kell gondoljam, hogy Schweitzer Gábor az idézett kérdésekben maga került a „zsidókérdés csapdájába”, ugyanis egy holokauszt utáni szempontból vizsgálódva sokszor nem képes megérteni az asszimilált Angyal identitását (zsidósághoz, kereszténységhez, magyarsághoz való viszonyát).

A kötet első írása Halász Ferencé, mely címében Angyalnak mint magánembernek a bemutatását ígéri. Ennek ellenére Angyal családjáról, kedvenc színdarabjairól és olvasmányairól ugyanúgy nem olvashatunk – vagy csak érintőlegesen –, ahogy arról sem, hogy milyen férj és családapa volt, mikor kik voltak legközelebbi barátai, voltak-e hobbijai, esetleg különös szokásai. A címmel ellentétben ugyanis a tanulmány egy rövid áttekintés Angyal életútjának – egy asszimilálódó magyar zsidó tudós karriertörténetének – fontosabb állomásairól. Ennek következtében Halász újra és újra elmondja a kötet többi tanulmányában részletesebben, szakszerűbben és élvezetesebben megírtakat. Halász hullámlázó színvonalú tanulmányának tehát a megjelent formában nincs értelme a kötetben, különösen nem a kötet első írásaként. Nem áll szándékunkban részletesen kitérni Halász nyelvi hibáira, téves fogalomhasználataira és tárgyi tévedéseire. De a szerkesztők dolga lett volna az olyan túlzások kigyomlálása, mint a „kiegyezés és az alkotmány helyreállítása megnyitotta az utat egy olyan fejlődési pálya előtt, amelyen haladva a magyarság Mátyás király kora óta először érezhette biztatónak a jövőt” (15). S bátran javítani kellett volna a „keresztény vallások” (18) kifejezést is. Érthetetlen, bár nem egyedülálló Halász finomkodása, amikor „Thaly – valószínűleg ténylegesen – túlzó tételei”-ről beszél (21), miközben köztudott – és a kötetben R. Várkonyi Ágnes is kifejti –, hogy Angyal Ocskay-kritikája megalapozott volt. Amikor pedig ismét Angyal identitására fényt vethető részhez érkezünk (kikeresztelkedését a család árulásnak tekintette), akkor a szerző ugyancsak nem fejti ki a részleteket (23). Előkerül viszont az állami iskolák antiszemitizmusának sejtetése: „1890 táján [...] a fellépő tanárihiány folytán a tanintézetek a korábbinál nagyobb számban »kényszerültek« zsidó származású bölcsészeket is alkalmazni” (25). Innen egyrészt az állítást bizonyító hivatkozás hiányzik, másrészt ahogy fentebb írtam, kétséges számomra, hogy helyes-e a tények értelmezése. A *Száműzött Rákóczi*-vita kapcsán pedig számos olyan állítást tesz a szerző, amelyhez elengedhetetlen lett volna hivatkozni (lásd például 30). Ráadásul gyakoriak az érthetetlen, rosszul szerkesztett vagy egyenesen téves mondatai, mint amikor Angyal felsőoktatásban töltött idejének rövidségéről beszél (32), miközben kereken húsz évig volt az egyetemen tanszékvezető professzor.

Vannak azonban Halásznak érdekes elképzelései, mint például az, amikor a változó lakhelyű Angyalban az alföldi táj által kialakított mentalitást ismeri fel – de hogy ez mit is jelent pontosan, az kifejtetlen marad. Érdekes adalék, hogy Angyal a tiszaezlári per és a Dreyfus-per történetét is élénk figyelemmel követte. Ezekről alkotott véleményének részletesebb megismerése a zsidósághoz való viszonyának vizsgálatához elengedhetetlen – Halász azonban ezt is csak említi, Schweitzer fentebb ismertetett tanulmánya viszont nem is utal rá. Érdekes adalék a pályamódosításhoz az az idézet (29), amelyből kiderül, hogy Angyal számára nem vált el olyan élesen egymástól az irodalomtörténész és a történész, mint ahogy azt a professzionalizálódás előrehaladottabb állapotából viszszatekintő utókor látja.

A tanulmánynak három olyan része van, amelyek igazán jól sikerültek. Az első fejezetben a zsidóság Kunszentmártonba való betelepítésének történetét részletezi. E szövegrész ugyan történetileg korrekt – bár egy jó stilisztá nem ártott volna –, de erősen túlírt. Angyal szüleinek gyakori költözése miatt ugyanis úgy tűnik, hogy Angyal Dávid *történetesen* Kunszentmártonban született, mint ahogy testvérei meg éppenséggel Szentesen vagy Kaposvárott. Az utolsó oldalakon pedig kétszer is bizonyítja Halász történész-i képességeit: egyrészt Angyal zsidó identitását tömören és jól jellemzi, másrészt az Angyal emlékezetéről szóló összefoglaló is jó és hasznos munka, noha azért itt is lett volna dolga egy szigorúbb szerkesztőnek. Mert többnyire nem igaz azt állítani, hogy a holokauszt során „végül a budapestiek [budapesti zsidók] sem kerülhették el a sorsukat” (42). A 157-es jegyzet félrevezető (43). Nem világos, hogy mit ért a szerző Angyal „kisebbség-nagyobb botlásai és tévedései”-n (43), és a „vendégkutatók támogatásának jelentősége csaknem teljesen megszűnt” kifejezés (45) is lektorért kiált.

Végezetül térjünk vissza a kötet szerkesztésének problémáira. Noha a kötethez egy 13 elírást felsoroló hibaigazítót mellékel a kiadó, ez csak töredéke a könyvben szereplő nyelvi hibáknak és pongyolaságoknak. Néhol ezek már egészen a szövegértés rovására mennek. Sajnálatos, hogy még az igényes kiadók is lemondtak a jó nyelvérzékű, alapos és a szövegekbe bátran belenyúló olvasószervezők munkájáról. A kötet szakmai szerkesztőinek ugyancsak felróható, hogy több helyen nem nyúltak bele a szerzők szövegeibe. (Például a hiányzó kifejtések, indoklások és jegyzetek; a túlbonyolított vagy egyenesen érthetetlen megfogalmazások; vagy a tárgyhoz szorosabban nem tartozó szövegrészek kihúzása esetében.) Különösen a jegyzethasználatot kezelték „nagyvonalúan”, amit az idézett művek hiányos bibliográfiai adatsorai (leggyakrabban kiadónév, illetve tanulmányok esetén az oldalszámok) és első ránézésre is kirívó pontatlanságai mutatnak. Nagyon hiányzik a kötet végéről egy áttekintő életrajzi kronológia. Mint ahogy a hivatkozott kéziratban lévő visszaemlékező interjúkat (Csapody Csabával, Kosáry Domokossal és Habsburg Ottóval) is illendő lett volna közölni. Ugyancsak megfontolandó lett volna az Angyal Dávidra emlékező megjelent írások összegyűjtése és újraközlése (ezeket R. Várkonyi Ágnes felsorolja tanulmánya 5. jegyzetében). Azt már alig merjük említeni, hogy esetleg az Angyal-napló teljes szövegű kiadásának is örültünk volna. Végül pedig azt a hasznos gyakorlatot is alkalmazhatták volna a szerkesztők, hogy a kötet végén a szerzőkről rövid életrajzot közölnek.

A kötet a fenti hibákkal és vitatható részeivel együtt mégis jelentős segítség az Angyal-életút megismeréséhez. Ujváry Gábor részletes életrajza, Fenyő István kiemelkedő észszéje, valamint R. Várkonyi Ágnes tanulmányának Angyal történetírói teljesítményét méltató része, illetve Schweitzer Gábornak a Habsburg Ottó és Angyal Dávid kapcsolatát vizsgáló rövid írása, végül pedig Halásznak az Angyal Dávid emlékezetéről szóló szövegrészlete a további kutatás számára megkerülhetetlen. Schweitzer másik írása pedig vitára serkentő gondolataival mindenképpen a további kutatások hasznára lesz. Mert abbéli szándékukat biztosan elérték a szerzők, hogy rámutassanak: Angyal Dávid életműve megismerésre és további kutatásra érdemes.